

A keleti válság és a nagyhatalmak balkáni célkitűzései (1875–77)

A Balkán a 19. sz. 70-es éveiben ismét bekerült a nagyhatalmak érdeklődésének homlokterébe. Délkelet-Európa – amely ettől kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal jó 30 éven át figyelmük középpontjában maradt – az 1870-es évek előtti évtizedekben is hallatott magáról, amennyiben a korábbiakban is angol–orosz vetélkedés színtere volt. Most azonban új résztvevő is jelentkezett a balkáni vetélkedésben. Az Osztrák–Magyar Monarchia, amely 1871-ben végérvényesen kiszorult külpolitikai aktivitásának korábbi fő színteréről, Németországból, és külpolitikai aktivitásának új színteret és lehetőségeket keresve az eddiginél sokkal nagyobb mértékben ismét a Balkán felé fordult. Az 1870-es évektől kezdve tehát az orosz és angol érdek mellett megjelent az új osztrák–magyar balkáni érdek és program is. Ugyanakkor itt Oroszország aktivitása sem csökkent, és ezáltal orosz–osztrák konfliktus lehetősége lépett föl.

Az Osztrák–Magyar Monarchia jelentkezésével viszont nemcsak a résztvevők köre bővült, hanem a vetélkedés jellege is megváltozott. Az orosz–angol vetélkedésnek ugyanis nem a Balkán-félsziget fölötti hegemonia vagy balkáni befolyási övezetek szerzése volt a célja, hanem Konstantinápoly-nak, a tengerszorosoknak, vagyis a Boszporusznak és a Dardanelláknak és a Földközi-tenger keleti medencéjének a birtoklása, illetve uralása. Az Osztrák–Magyar Monarchia figyelmét azonban nem ezek az érdekeiktől valamelyest távolabb eső földrajzi pontok kötötték le, hanem a területével szomszédos Balkán-félsziget fölötti uralom kérdése.

Az 1870-es években a Balkán még csaknem teljes egészében Törökország kezében volt, de a balkáni népek nemzeti felszabadító törekvései egyre inkább éledőben és szerveződőben voltak, sőt a nemzeti felszabadító mozgalmak már bizonyos eredményeket is mondhattak magukénak, s ennek következtében az 1870-es évek elejére a következőképpen alakult a balkáni helyzetkép: mintegy fél évszázada létezett egy, a Török Birodalomtól teljesen független állam, Görögország. Egzisztált másfél évtizede három, a Török Birodalommal vazallusi státusban levő, de lényegében véve független ország: Szerbia, Románia és Montenegró.

Szerbia területét tekintve nem volt nagy kiterjedésű állam, de politikai hagyományait, viszonylagos gazdasági fejlettségét és fekvését tekintve egy eljövendő délszláv állam központját képezhetette. Ezért nevezték „a Balkán Piemontjának” is. Oroszországtól komoly támogatást élvezett. A Szerbiánál lényegesen nagyobb területű Románia a törökellenes szervezkedéseknek az egyik központja volt. Montenegró területileg kicsi, gazdaságilag fejletlen, társadalmi struktúráját tekintve elmaradott állam volt. Mindhárom államnak az volt a törekvése, hogy a nagyhatalmakkal elismertesse a függetlenségét, megszabaduljon vazallusi státusától.

Görögország, Szerbia, Románia és Montenegró mellett azonban a Balkán-félsziget túlnyomó része – Bosznia, Hercegovina, a Novibazari szandzsák, Makedónia, Epirusz, Tesszália és a bolgár területek – változatlanul a szulgán maradéktalan fennhatósága alatt álltak. A független és vazallusi országok létrejötte mégis jelzi a Török Birodalom felbomlásának folyamatát, ami a 19. sz. utolsó harmadában is feltartóztathatatlanul folyt tovább.

1875 júliusában felkelés tört ki Hercegovinában, majd rövidesen Boszniában is a török uralom ellen, amelynek Törökország csak hónapokig tartó küzdelmek után tudott véget vetni. Ezzel a felkeléssel vette kezdetét a négy évig tartó keleti válság, amelynek részleteit és lefolyását – lévén, hogy jól ismertek – nem áll szándékunkban ismertetni.¹ A mozgalom, amely hamarosan a Balkán egész nyugati felére kiterjedt – mivel Törökország területi integritását fenyegette –, kapcsolatba került a nagyhatalmi érdekekkel is.

¹ A keleti válság részletes leírását lásd *Hvosztov*: *Diplomatia v novoc vremija, 1871–1914.* = *Isztoria diplomatii*, t. 2. Moszkva, 1963ⁿ. 85–115.

A felkelés bizonyos fokig veszélyt jelentett az Osztrák–Magyar Monarchia számára is, mint-hogy jelentős délszláv lakossága miatt a Balkán nemzeti ártrendezése a területi épségét veszélyeztethette. Ezért a felkelés állásfoglalásra, új program kidolgozására készítette.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának a keleti válságot megelőzően a Balkán-félsziget nyugalmának, a status quónak a megőrzése volt a hivatalos programja. Fenn akarta tartani a Török Birodalom területi integritását, mert számára az volt a legkedvezőbb, ha a Balkánt a gyenge Törökország tartja kézben, és nem kerül vetélytársa, Oroszország fennhatósága alá, ahhoz pedig nem volt ereje a Monarchiának, hogy ő lépjen a bomló Törökország helyébe. Ebben a koncepcióban Oroszországra hol szövetségesként, hol ellenfélként tekintettek.

Ugyanakkor a Balkán kitűnő terület volt dinasztikus terjeszkedésre, és a bécsi udvar, valamint az ún. katonai párt régóta készült a félsziget nyugati felét érintő hódításokra. Elsősorban Bosznia és Hercegovina megszerzésének a terve foglalkoztatta őket. Akik dinasztikus terjeszkedésre gondoltak, általában nem önálló osztrák–magyar, hanem osztrák–magyar–orosz közös fellépés keretében képzelték el a hódítást, vagyis gyakorlatilag meg akartak osztozni a felbomló Törökországon Oroszországgal.

Az Osztrák–Magyar Monarchiának tehát két, egymással ellentétes külpolitikai koncepciója volt a Balkán tekintetében: a konzervatív szolidaritás elvén alapuló status quo-politika és a dinasztikus expanzió politikája. A felkelés válaszút elé állította az osztrák–magyar diplomácia vezetőit.

Andrássy Gyula, a közös külügyminiszter lényegében véve az előbbinek, a status quo megőrzése politikájának a híve volt, de 1875-től kezdve hajlott rá, hogy a dinasztikus expanzió politikájának egyes elemeit – konkrétan Bosznia és Hercegovina megszerzését – beépítse a Monarchia hivatalos külpolitikai terveibe.² A katonai párttal szemben azonban úgy vélte, hogy a hódítással várni kell addig, amíg a terjeszkedés nemzetközi feltételei megteremtődnek, és a Monarchiának nemzetközi felhatalmazása vagy jogcíme lesz a foglalásra; továbbá addig, amíg a Monarchián belüli különböző politikai erők is elfogadják a hódítás gondolatát.³

A felkelés kezdetén az osztrák–magyar program a felkelés megfékezésében reménykedett, a válság diplomáciai elaltatására, a Török Birodalom területi integritásának megőrzésére, a birodalmon belüli reformok bevezetésére törekedett. Nem támogatta tehát a balkáni szláv nemzeti felszabadító mozgalmakat.

Az Osztrák–Magyar Monarchiával szemben Oroszországnak általában nem volt célja a balkáni status quo megőrzésére. A balkáni szlávok, tágabb értelemben pedig a balkáni keresztények – tehát a görögök is – pártfogójának a szerepében szokott fellépni, hogy maga mögé állítva ezeket a népeket, szövetségest találjon bennük az osztrák–magyar és a török célokkal szemben.

Oroszország évszázadok óta dédelgetett álma a tengerszorosok megszerzése volt, és ennek érdekében időről időre újult erővel vette föl a harcot a törekvését keresztetűz Angliával, Törökországgal és Ausztriával. Célja ennek érdekében Törökország gyengítése volt, és a Balkánon olyan szláv nemzeti államok létrehozását kívánta, amelyeket fennhatósága vagy befolyása alatt tarthatott. Amíg azonban ez az Oroszország szempontjából oly kívánatos balkáni rendezés végbe nem ment, a cári birodalom számára is az volt a legkedvezőbb, ha a tengerszorosokat és a Balkánt a gyenge, befolyásolható Törökország tartja kézben.

A hercegovinai felkelés Oroszországot kellemetlenül érintette. A válság az orosz külpolitika kezdeményezése nélkül és bizonyos tekintetben az orosz érdekek ellenére robbant ki. A cári birodalom ugyanis éppen nem volt abban a helyzetben, hogy hagyományos politikai irányvonalának megfelelően a balkáni szlávok védnökének szerepében felléphessen. Belső válságban, átmeneti állapotban volt.

²*Diószegi István*: Andrássy és a keleti kérdés 1875-ben. = *Valóság*, 1975/3. 67–71.

³Andrássy keleti politikájának kezdeteiről lásd *Diószegi*: Andrássy, 66–79.; *Diószegi*: Anfänge der Orientpolitik Andrássys. = *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982. 245–257.; *Palotás Emül*: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkán politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp., 1982. 9–11.; *Horst Haselsteiner*: Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage. = *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982. 227–242.

Reformok tervezésén és végrehajtásán fáradozott, például a hadsereg terén is. Gazdaságilag gyengé labakon állt, és belsőleg gyengítették különböző politikai-szellemi irányzatok, mint a narodnyik mozgalom, a liberálisok, a pán-szláv mozgalom.

Nemzetközi tekintetben sem volt abban a helyzetben, hogy önálló akciót kezdeményezhessen a balkáni szláv felkelők érdekében. Fékezte ugyanis a három császár 1873-ban kötött szövetsége, amely előírta, hogy csak partnerével, Ausztria–Magyarországgal való előzetes megbeszélés után léphet nagy horderejű balkáni kérdésekben. (A harmadik szerződő fél, Németország nem volt közvetlenül érdekelt a Balkánon.)

Oroszország a felkelés következtében tehát nagy dilemma elé került. Érdeke a balkáni status quo fenntartása lett volna, de presztízse nem engedhette, hogy ne lépjen föl a szlávok érdekében, mert ha eltúri a keresztények leverését, megfosztja magát védnöki szerepétől. A nem kívánt mozgalmat megpróbálta tehát presztízskének sérelme nélkül leszerelni.

A szakirodalomban föllelhető az a nézet is, hogy a hercegovinai felkelést – amely tulajdonképpen adókérdések miatt tört ki – Oroszország szította.⁴ Manfred Müller szerint Gorcsakov, az orosz külügyminiszter egy nagy keleti „diadallal” akarta megkoronázni munkásságát. Bár nem vonjuk kétségbe, hogy a hiúságáról is jól ismert külügyminiszternek voltak ilyen céljai, a fentebbi fejtegetések kapcsán mégis rá kell mutatnunk arra, hogy Oroszországnak az adott időpontban nem állhatott érdekében a felkelés szítása.

A harmadik érdekelt Anglia volt, akit a felkelés azért töltött el aggodalommal, mert Törökország területi épségét veszélyeztette. Anglia hosszú ideje örködött a bomlófélben levő Törökország fenntartásán, mert érdekei azt kívánták, hogy a tengersizorok, a szultán fennhatósága alatt maradván, ne kerülhessenek Oroszország kezébe. Anglia mindenekelőtt földközi-tengeri pozícióit féltette, és emellett létkérdésnek tartotta, hogy Konstantinápoly ne juthasson egyetlen másik nagyhatalom, de mindenekelőtt Oroszország birtokába, mert Törökországon keresztül vezetett a legrövidebb szárazföldi út koronagyarmatára, Indiába. Anglia álláspontja ezért az volt, hogy Törökországot fenn kell tartani, és amennyire ez lehetséges, angol befolyás és ellenőrzés alá kell vonni.

A többi nagyhatalomnak a hercegovinai felkelés kitörésekor nem volt szerepe a Balkánon. Németországnak nem voltak közvetlen érdekei, Franciaország még legyengült állapotban volt, és ebben az évtizedben nemigen hallatta hangját a világpolitikában, Olaszországnak pedig jóval nagyobbak voltak az ambíciói, mint az ereje és tényleges lehetőségei.

Ha tehát a Balkánon érdekelt nagyhatalmak céljait áttekinjtjük, láthatjuk, hogy Ausztria–Magyarországnak, Oroszországnak és Angliának közös érdekük volt a felkelés mielőbbi elfojtása, Törökország területi integritásának megőrzése. Emellett Ausztria–Magyarországnak és Oroszországnak a köztük érvényben levő megállapodás alapján közösen kellett eljárniuk, és ezen túlmenően Oroszországnak úgy kellett fellépnie, hogy ne kerüljön konfliktusba a szlávok miatt Törökországgal, de ugyanakkor védnöki pozíciójáról se kelljen lemondania.

Nem tekintjük feladatunknak, hogy ismertessük a nagyhatalmaknak a keleti válság rendezése érdekében tett valamennyi lépését, csak ezeknek a kísérleteknek a jellegét kívánjuk megmutatni, és a témánk szempontjából legfontosabb események kiragadására törekszünk.

A keleti válság első szakaszában, a hercegovinai felkeléstől a szerb–török háború kirobbanásáig, 1876 júliusáig eltelt időszakban a nagyhatalmak diplomáciai úton, a felkelők és a Török Birodalom közötti közvetítéssel, az Andrássy által kezdeményezett reformpolitikával akartak gátat vetni a felkelésnek, megőrizve a balkáni status quót. (Andrássy-jegyzék, 1875. december, berlini memorandum, 1876. május.)⁵ A nagyhatalmak közötti egyetértés azonban már ebben a kezdeti szakaszban sem volt teljes, Anglia a maga útját járva, eltért az európai koncepciótól, nem volt hajlandó részt venni a reformációban.

⁴ *Manfred Müller*: Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch-russischen Beziehungen. Disszertáció. Leipzig, 1927. 5.

⁵ A berlini memorandum szövegét lásd (orosz fordításban): Szbornik dogovorov Roszszij sz drugimi goszudarsztvami, 1856–1914. Moszkva, 1952. 140.

A szerb–montenegrói hadüzenet ugyan nem idézett elő gyökeres változást Ausztria–Magyarország és Oroszország balkáni politikájában, de módosította azt. Oroszországban szaporodtak azok az erők, amelyek a határozott törökellenes fellépést sürgették, és Ausztria–Magyarország sem folytathatta tovább a status quo-politikát. Fel kellett készülniük arra, hogy a szerb–török háború kimenetelétől függően lépniük kell a keleti kérdés megoldásának érdekében. Oroszország és Ausztria–Magyarország politikájuk összehangolásával próbálkozott.

Az orosz–osztrák–magyar kapcsolatok szempontjából komoly jelentősége volt az 1876. július 8-i reichstadti találkozóknak. Gorcsakov és Andrassy tanácskozásának első szembevető érdekessége, hogy a felek nem kötöttek szabályos konvenciót, és nem készítettek közös jegyzőkönyvet sem. A megbeszélések eredményét mindkét fél külön-külön rögzítette írásban, és a két feljegyzés között számos, igen lényeges eltérés mutatkozik. A tárgyalások fő vonalai a két variánsból az eltérések ellenére is kirajzolódnak.⁶

Andrassy számára az volt a legfontosabb, hogy meghiúsítsa egy egységes nagy szláv állam létrejöttét a Balkánon. Andrassynak ez a kikötése itt merült föl először, és Gorcsakov ezt a kikötést ekkor hajlandó volt elfogadni.

Megegyeztek abban, hogy a konfliktust a Porta és a Balkáni népek ügyének tekintik. A megegyezés további pontjaiból világosan kitűnik, hogy a tárgyalásokhoz a lökést a szerb–török háború kitörése adta és a tárgyaló feleket az a cél vezérelte, hogy közös programjuk legyen a háború befejezése utáni lépéseikhez. Megállapodtak tehát, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbia és Montenegró területi épségét, Boszniát, Hercegovinát és a bolgár területeket illetően pedig ragaszkodni fognak a berlini memorandum végrehajtásához. Ha Szerbia és Montenegró győz, sor kerülhet területük megnövelésére, azzal a kikötéssel, hogy – mint már említettük – nagy szláv állam létrejöttét nem engedik meg.

Andrassy ezen a tárgyaláson vetette föl először nemzetközi fórumon Bosznia és Hercegovina annektálásának kérdését, olyan formában, hogy Törökország veresége esetén a Monarchia igényli magának a jogot, hogy birtokba vehesse Bosznia egészét és Hercegovina területének egy részét. Ezért cserébe Oroszország elfoglalhatja korábbi birtokát, Dél-Besszarábiát, amely az 1856-os párizsi békeszerződésben került Romániához.

Szó esett a Szerbia és Montenegró közötti földszáv, a Novibazari szandzsák hovatartozásának a kérdéséről is. Az osztrák katonai körök erre a területre éppúgy jogot formáltak, mint Boszniára és Hercegovina egészére. Andrassy nem fogadta el a katonák programját a szandzsákot érintően, sőt Reichstadtban még hajlott arra, hogy a szóban forgó földterületet osszák föl Szerbia és Montenegró között és a két államnak legyen közös határa. Andrassy álláspontja a szandzsák kérdésében a későbbiekben egy evolúciós folyamaton ment át és mint látni fogjuk, a felosztás tervétől a külügyminiszter rövidesen elállt.

Andrassy olybá vette, hogy Bosznia és Hercegovina ügyében megállapodás született. Gorcsakov értelmezésében azonban megállapodásról nem volt szó. Ez abból is kitűnik, hogy az orosz külügyminiszter az említett területekkel nem mint a Monarchia jövődöbéli birtokaival számolt, hanem mint olyan területekkel, amelyekkel, illetve amelyek egy részével a győztes Szerbiát és Montenegrót meg lehet növelni. Így Bosznia egy részét Szerbiának szánta, Hercegovinát és egy – nem megnevezett – adriai kikötőt pedig Montenegrónak. Ausztria–Magyarország Gorcsakov változata szerint csak Bosznia egy részét és török Horvátországot annektálhatja, de csak egy később kidolgozandó terv alapján.⁷ Andrassy pedig Montenegrónak csak Hercegovina egy részét szánta, és nem állt szándékában adriai kikötőhöz juttatni.

Oroszország tehát nem ismerte el a maga változatában a legfontosabbnak tartott osztrák–magyar igényt, Bosznia és Hercegovina birtokbavételének a jogát. Ugyanakkor Oroszország Ausztria–Magyarországtól megkapta a jogot Dél-Besszarábia annektálására.

⁶ A két variáns szövegét l. (oroszul): Szornik dogovorov, 144–148.

⁷ Ruszszko-germanszkie otnosenija 1873–1914. = Krasnyj archiv. No.1. Moszkva, 1922. 37–39.

Gorcsakov változata szerint az európai Törökország teljes felbomlása esetén Bulgária és Rumélia független fejedelemséget kellett alkossanak, Andrássy változatában pedig a Török Birodalom autonóm tartományává kellett válniuk. Az osztrák feljegyzés kiter még – több más kérdés mellett – Konstantinápoly sorsára is, amit szabad várossá kívánt nyilvánítani.⁸

Andrássy feljegyzése a Balkán átfogó rendezési terve volt, míg Gorcsakov csak az Oroszországot közvetlenebbül érdeklő területek sorsa felől intézkedett.

Nem nehéz belátni, hogy a kétféle változat a lényeges eltérések miatt a későbbiekben Oroszország és Ausztria között komoly nézeteltérések forrása lehetett.

A nagyhatalmak utolsó kísérlete a válság diplomáciai rendezésére az 1876 decemberi konstantinápolyi nagykövetségi konferencia volt, amelynek jelentősége témánk szempontjából abban áll, hogy a határozataira – illetve ahogy másként emlegetni szokás, az ajánlásaira – mind Oroszország, mind Ausztria-Magyarország a berlini kongresszus előkészítésének időszakában gyakran hivatkozott. Hogy a konferencia határozatait ajánlásként szokás emlegetni, az ennek a nemzetközi összejövetelnek a gyengeségét mutatja. Minthogy a nagyhatalmak között nem volt egység a balkáni rendezés kérdésében, nem fenyegetéssel, hanem csak kéréssel tudtak fellépni Törökországgal szemben, akit arra akartak rábírní, hogy kössön békét Szerbiával és Montenegróval. Sikerült viszont megállapodni abban, hogy Bosznia, Hercegovina és Bulgária számára autonómiát kell adni, és ezek autonómiájának a tervezetét is kidolgozták. A létrehozandó autonóm Bulgáriát Ausztria-Magyarország kedvéért – hogy ne jöjjön létre nagy szláv állam a Balkánon – meridionális irányban keleti és nyugati részre osztották, és Oroszország lemondott ezeknek a területeknek a katonai megszállásáról. A konferencia megvonta az így létrehozott két Bulgária hozzávetőleges határait is. Az autonómia megvalósítását valamennyi tartományban a nagyhatalmak által kinevezett megbízottnak kellett ellenőriznie.⁹

A keleti válság rendezésére tett kísérletek fontos állomása volt az Oroszország és Ausztria között kötött 1877. januári budapesti egyezmény, amellyel a rendezés minőségileg új szakasza kezdődött el. 10 Az indítást ennek az egyezménynek a megkötéséhez a kirobbanás előtt álló orosz–török háború adta. Az eddigi nagyhatalmi passzivitást, kivárást a közvetlen nagyhatalmi fellépés közeli lehetősége váltotta föl.

A budapesti titkos egyezmény biztosította Oroszország számára Ausztria–Magyarország semlegességét egy orosz–török háború esetére. Jóindulatú semlegessége ellenében a Monarchia azonban már többet követelt magának, mint annak idején Reichstadtban. Igényt tartott Bosznia és Hercegovina egészére, és a Novibazári szandzsákat sem szándékozott többé felosztani – mint Reichstadtban gondolta – Szerbia és Montenegro között. Ez utóbbi vita forrása volt a tárgyaló felek között, így meg egyezés ezen a ponton nem jött létre.

Az egyezmény ismét biztosította Ausztriát egy nagy balkáni szláv állam megalakulása ellen. Megállapodtak viszont abban, hogy Bulgária állami önállóságot kap, de nem határozták meg, hogy mely területek fognak a független Bulgáriához tartozni. Az eddigi autonóm, de vazallusi státusú államoknak teljes függetlenséget szándékoztak biztosítani.

Megállapodás született arról, hogy Bosznia és Hercegovina megszállása kapcsán a Monarchia nem terjesztheti ki hadműveleteit Szerbiára, Montenegróra, Romániára és Bulgáriára, Oroszország pedig az orosz–török háború folyamán nem terjeszti ki a hadműveleteit Boszniára, Hercegovinára, Szerbiára és Montenegróra. Emellett Ausztria–Magyarország hozzájárult, hogy Szerbia és Montenegro részt vehessen Oroszország oldalán a háborúban.

1877. március 18-án, de január 15-i keltezéssel Bécsben aláírtak egy kiegészítő konvenciót a budapesti egyezményhez. Mintegy két héttel az orosz–török háború kezdete előtt, a küszöbönálló

⁸ Uo.

⁹ *Patyomkin*: Az újkori diplomácia története 1872–1919. Bp. 1946. 40.

¹⁰ A budapesti egyezmény szövege a kiegészítő konvencióval együtt (oroszul): Szbornik dogovorov, 149–155.

háború várható eredményeit, a háború utáni rendezés körvonalait rögzítették. Eszerint Ausztria–Magyarország megszállhatja Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig ismét birtokba veheti Dél-Bessarábiát. A Novibazari szandzsákról, amelyet a Monarchia nem szállhat meg, később fognak intézkedni. Ezzel Oroszország a budapesti egyezményben végül mégis hozzájárult a legfontosabb osztrák–magyar igény teljesítéséhez, amire a korábbiakban – mint láttuk – Reichstadtban sem volt hajlandó. Az engedékenység nyilvánvaló oka, hogy Oroszország – immár nem tudván elkerülni a közvetlen fellépést – kénytelen volt biztosítani magának az orosz–török háború esetére az Osztrák–Magyar Monarchia semlegességét, és tudta, hogy ennek Bosznia és Hercegovina az ára.

A keleti válság rendezésére tett kísérleteken végigtekintve megállapíthatjuk, hogy a válság kezdeti szakaszában az orosz és az osztrák érdekek között mutatkozott bizonyos időleges és eseti párhuzamosság, ami akkor a korábbi helyzet fenntartására irányuló törekvésben mutatkozott meg. Abban a pillanatban, hogy az események kényszerítő hatása folytán ezt a politikát fenntartani nem tudták, kitűnt, hogy a status quo megbomlása után balkáni érdekeik nemcsak, hogy nem hasonlóak, de nehezen is egyeztethetők össze. Oroszországnak hagyományosan is a Balkán volt a fő befolyási övezete, míg Ausztria–Magyarország most hosszú idő eltelte után jelentkezett ismét itt aspirációival. Oroszország így mintegy az elsőség jogán is igényt tartott a félsziget fölötti hegemoniára. Ugyanakkor hegemon törekvései voltak az Osztrák–Magyar Monarchiának is.

Oroszország legfőbb törekvései közé tartozott, hogy létrehozzon a Balkánon egy nagy szláv államot, amely az ő befolyása alatt áll. Az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeivel, mint láttuk, a legteljesebb mértékben ellentétes volt egy nagy balkáni szláv állam létrehozása, amely nagy vonzerőt, befolyást gyakorolhatna a Monarchia igen nagy számú szláv lakosságára, és így végső soron a Monarchia területi épségére nézve is veszélyessé válhatna. Azt pedig, hogy ez a nagy szláv állam orosz befolyás alatt álljon, végképp nem tűrhette.

Oroszország emellett olyan kis államok láncolatát akarta létrehozni a Balkánon, amelyek szintén az ő befolyása alatt egzisztálnak. Az Osztrák–Magyar Monarchia, ha már a status quo megbomlását tudomásul kellett vennie, olyan államokat kívánt a Balkánon látni, amelyek az osztrák–magyar érdekek szolgálatában állnak.

Mindkét nagyhatalom szeretett volna közvetlen megszállása alatt is tartani bizonyos balkáni területeket. Az Osztrák–Magyar Monarchia Boszniára és Hercegovinára, titkon pedig még a szandzsákra is aspirált. Oroszország pedig a létrehozandó Nagy-Bulgáriát óhajtotta tartósan megszállva tartani. Bismarck szerint Oroszország éppen ezért volt olyan nagylelkű a budapesti egyezményben az Osztrák–Magyar Monarchiával, mert Bulgária tartós megszállásának a tervét forgatta a fejében, és azért hajlandó volt Bosznia és Hercegovina átengedésével fizetni. Bismarck úgy vélte, ez túl nagy ár volt ahhoz, hogy Oroszország csupán a Monarchia semlegességét vásárolja meg vele.¹¹

Az erőviszonyok állása folytán egyelőre mindkét hatalom kénytelen volt hegemon törekvései háttérbe szorítására és a másik féllel való megegyezésre. A budapesti egyezményben lényegében véve megállapodtak, hogy a Balkán keleti fele orosz, nyugati fele osztrák–magyar érdekerület, a középső részeket pedig semlegessé nyilvánították.

1877-ben tehát érdekeik áthidalására még találtak megoldást. Oroszországot védnöki szerepe azonban háborúra kényszerítette Törökország ellen, míg az Osztrák–Magyar Monarchiának semmilyen érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a Balkán miatt fegyveres konfliktusba keveredjék Törökországgal. Ha háborúra gondolt, sokkal inkább egy Oroszország elleni fellépés jutott eszébe. Oroszország tehát hadviselő fél volt, és a harcok kimenetelétől nagymértékben függött, hogy hogyan viszonyul majd Ausztriához a háború utáni rendezés során. Orosz győzelem esetén erősen kérdéses volt, hogy mennyire lesz tekintettel a nem hadviselő Ausztria–Magyarországra, illetve, hogy van-e olyan tényező, ami a megállapodások betartására kényszerítheti.

¹¹ *Bismarck*: Gedanken und Erinnerungen. 2. 246.

Hogy az eddigiekben a hegemon törekvésekről való lemondás, a józan önmérséklet győzött mind Ausztriában, mind Oroszországban, abban Bismarcknak nem kis szerepe volt. Ausztria és Oroszország azért mondott le arról, hogy egymás ellen hadba lépjen, mert tudatában volt annak, hogy saját erejük a másik ellen kevésnek bizonyulhat, Bismarck pedig mindkét érdeklődő féllel tudatta, hogy Németország segítségére nem számíthatnak.

Még mielőtt azonban rátérnénk annak tárgyalására, hogy miként viszonyult Németország a keleti válsághoz, foglalkoznunk kell a későbbiek szempontjából is nagy fontossággal bíró angol–oroszi viszonylattal.

Arról már volt szó, hogy Angliának igen komoly érdekei fűződtek a térséghez. Ezért Anglia vigyázó tekintettel követte Oroszország minden lépését. Hvosztov elmélete szerint – lévén, hogy Anglia és Oroszország fő ellentéteinek színtere nem a Balkán vagy a Földközi-tenger keleti medencéje volt, hanem Közép-Ázsia – Anglia ezt a másodlagos szintéren kínálkozó lehetőséget, a keleti válságot csupán felhasználta arra, hogy gyengítse vetélytársát. Ugyanis míg Közép-Ázsiában egyedül állt szemben Oroszországgal, a Balkánon szövetségesekre tehetett és tett is szert riválisa ellen.¹² Bár kétségtelen, hogy az angol–oroszi vetélkedés fő színtere Közép-Ázsia – Türkmenia, Afganisztán, Perzsia – volt, mégsem osztjuk azt a nézetet, hogy Anglia csak mellékhadszíntérként felhasználta Délkelet-Európát. Angliának a Földközi-tenger keleti medencéjében ugyanolyan horderejű érdekei voltak, mint Közép-Ázsiában, mert az India felé vezető úton ez a terület volt az első állomás. A szövetségesek tekintetében azonban kétségtelenül egyet kell értenünk Hvosztov megállapításával.

A berlini memorandum elutasításával és azzal, hogy Anglia nem volt hajlandó a reformációkhoz csatlakozni, vezető befolyásra tett szert Konstantinápolyban, és megakadályozta, hogy a nagyhatalmak egységesen léphessenek föl a keleti válság rendezésében. Törökországban megalapította első szövetségét, akit az Oroszország és Ausztria–Magyarország követeléseivel szembeni ellenállásra buzdított. És Törökországon kívül ott volt Anglia potenciális szövetségeseiként az Oroszországgal mindig hadilábon álló Osztrák–Magyar Monarchia is.

Anglia és Oroszország váltakozó állású, de mind makacsabb küzdelmet folytatott egymással. 1876 májusában az angol flotta Törökország támogatása címén befutott a Bezika-öbölbe, ami az angol–oroszi viszonyt tovább élezte. Ettől kezdve az angol haderő egészen közelről figyelhette – beavatkozásra készen – a további fejleményeket.

A szerb–török háború kapcsán Angliában is született állásfoglalás a háború utáni rendezés mikéntjére nézve. Lord Beaconsfield, az angol miniszterelnök 1876. szeptember 4-én Derbyhez, külügyminiszteréhez írt levelében kifejtette a szerb–török háború befejezésére vonatkozó tervét. Eszerint Törökország a status quo ante alapján békét köt Szerbiával és Montenegróval. Bosznia, Hercegovina és Bulgária közigazgatási autonómiát kap. Megengedte, hogy Ausztria–Magyarország okkupálja Boszniát és Hercegovinát, Oroszország pedig megszállja Bulgáriát, az idézetből nem derül ki, hogy milyen időtartamra. Konstantinápoly tekintetében az volt a terve, hogy semlegesíteni kell, szabad kikötővé alakítani, úgymond „Anglia védelme alatt”.¹³

A hivatalos angol békeprogram ettől annyiban tért el, hogy nem volt benne szó a Konstantinápoly feletti tervezett angol protektorátusról.

1877 tavaszán megindult az angol–osztrák közeledés. Az angolok nem tudtak semmi biztosat az osztrák–oroszi megállapodásokról, csak sejtéseik lehettek. Szövetséget keresve, megpróbáltak puhatólódzó tárgyalásokat folytatni a Monarchiával. Andrassy a kulisszák mögött belement az angol–osztrák tárgyalásokba, egyezmény azonban nem született köztük. Viszont egyetértettek abban, hogy nem engedik meg, hogy Oroszország túlságosan nagy hatalmi térférféhez jusson.

Az orosz–török háború kirobbanását követően Anglia 1877. május 6-án jegyzéket nyújtott át Oroszországnak, amely a következő kikötéseket tartalmazta: Anglia nem engedheti meg, hogy Oroszország a Szezei-csatornát blokád alá helyezze, hogy Egyiptomot, akárcsak a háború idejére is, megszállja,

¹² Hvosztov: *Diplomatia*, 104.

¹³ Idézi Patyomkin, 35.

és hogy Konstantinápolyt elfoglalja és a tengerszorosok státusát megváltoztassa.¹⁴ Ezek a feltételek világosan megmutatják, hogy melyek voltak azok a pontok, amelyek Angliát az orosz–török háborúval összefüggésben a leginkább foglalkoztatták. Egyiptom, Szuezi, Konstantinápoly és a tengerszorosok, mind egyértelműen azt mutatják, hogy Anglia az Indiába vezető út biztosítását és ennek érdekében a Földközi-tenger keleti medencéjének státusát tartotta szem előtt.

Kanyarodjunk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miként viszonyult Németország a keleti válsághoz.

Németország 1875-ben a keleti válság kitörésekor a német–francia „Krieg-in-Sicht” krízis utáni állapotban volt, amelyben Németország diplomáciai kudarcot, Oroszország pedig közvetítőként és „békementőként” fellépve diplomáciai győzelmet aratott. Ez az esemény aláasta a német–orosz szimpátiát, és Bismarck és Gorcsakov egymással szembeni ellenszenvét is tovább mélyítette. Németország számára ebben a helyzetben kifejezetten kapóra jött a keleti válság, amely elterelte a figyelmet a német–francia viszonyról és Németország iménti kudarcáról. A „Krieg-in-Sicht” krízis után Bismarck külpolitikájának elvi alapja abban állt, hogy a Német Birodalom biztonságának érdekében változatlanul következetesen defenzív politikát kell folytatni, de fokozottan törekedni kell a nagyhatalmak egymás közötti viszállyaiból indirekt előnyöket húzni, és a konfliktusokat a centrumból Európa periferiájára terelni.¹⁵

Oroszország 1875-ben éppen azon fáradozott, hogy az 1853 – a krími háború előtti európai vezető pozícióját visszazerezze. Németországot is rá akarta kényszeríteni vezető pozíciójának, az orosz döntőbírói szerepnek az elismerésére. A keleti válság kirobbanása következtében azonban Oroszország helyzete is megváltozott és most már, ahelyett, hogy rá tudta volna kényszeríteni vezető pozíciójának elismerését Németországra, függésbe került a Német Birodalomtól, mert annak magatartása nagymértékben befolyásolhatta az orosz balkáni politika sikerét vagy kudarcát.¹⁶

Délkelet-Európa 1875 előtt csekély szerepet játszott Bismarck politikájában. Időnként a nemzeti érzések szításával felhasználta eszközként Ausztria–Magyarország és Oroszország ellen.

A keleti válság első szakaszában, tehát a szerb–montenegrói hadüzenetig, kezdetben a közömbösség és a kivárás álláspontjára helyezkedett, minthogy Németországnak semmilyen közvetlen érdekeltége nem volt ezen a területen. Még kereskedelmi kapcsolatai is csak szórványosak voltak a Balkánnal ebben az időben.

Később, mikor Andrassy a reformpolitikát kezdeményezte, Németország hajlandó volt csatlakozni a reformkövetelésekhez, mert érdekében állt a válság diplomáciai úton való, mielőbbi rendezése, hogy az ne okozzon két szövetségese között éles konfliktusokat és ne veszélyeztesse a három császár szövetségét. Politikájának alapja, hogy a dolgokat úgy kell irányítani, hogy egyfelől semmi szín alatt se kerülhessen sor a szövetségesei, Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti optálásra, másfelől pedig Németország kapcsolatai ne romoljanak meg a keleti válság miatt a nagyhatalmakkal, mindenekelőtt Ausztria–Magyarországgal és Oroszországgal. „Az a kérdés, hogy mi a keleti bonyodalmak folytán ne kerüljünk tartósan rossz viszonyba Angliával, még kevésbé Ausztria–Magyarországgal, de legkevésbé Oroszországgal, Németország jövője szempontjából sokszorta fontosabb, mint Törökország bármilyen kapcsolata az alattvalóihoz vagy az európai hatalmakhoz”.¹⁷

Ennek érdekében a válság mielőbbi, diplomáciai megoldását szorgalmazta. 1876 nyaratól kezdve mindvégig a kompenzációs megoldás tűnt számára járhatónak, és a török területek rovására történő megegyezést ajánlotta a nagyhatalmaknak. Vagyis Ausztria–Magyarország és Oroszország állapotodjanak meg egy demarkációs vonalban és annak megfelelően osszák föl érdekszférákra a

¹⁴ Ismerteti *Hvosztov*: *Diplomatia*, 117.

¹⁵ *Andreas Hillgruber*: *Grundzüge der Außenpolitik Bismarcks von der Reichsgründung bis zum Abschluß des Dreibundes 1882*. = *Bismarcks Außenpolitik und der Berliner Kongreß*. Wiesbaden, 1978. 46.

¹⁶ Erről a kérdésről l.: *Hillgruber*: *Grundzüge*, 48–50.

¹⁷ *Die Große Politik der Europäischen Kabinette, 1871–1914*. Bd.2. Berlin, 1922. Nr.246. (Továbbiakban GP.)

Balkánt. Oroszország övezetébe tartozzanak a keleti területek, mindenekelőtt Bulgária, Ausztria–Magyarországhoz pedig a Balkán nyugati része, Bosznia és Hercegovina. Angliára is tekintettel volt, neki Egyiptomot ajánlotta a török területekből.¹⁸ Fenn akart tartani azonban olyan területeket is, amelyeknek a státusa nem tisztázott a nagyhatalmak között további konfliktusokat okozva. Ez a törekvés Bismarck koalícióktól való félelméből táplálkozott, így akarta elejét venni, hogy a nagyhatalmak meg tudjanak egyezni Németország ellen.¹⁹

Konstantinápolyt hajlandó lett volna orosz területként elismerni, ha cserébe Oroszország elismerte volna Elzász-Lotaringia német birtoklását. Ennek fejében nemcsak Konstantinápolyt, hanem Oroszországnak a keleti kérdésben Németország minden körülmények közötti („durch dick und dünn”) támogatását is ígérte Bismarck. Oroszország azonban Franciaországra, potenciális szövetségese és legfőbb gazdasági partnerére való tekintettel, ezt az ajánlatot elutasította.²⁰ „Ebből kevés hasznunk volna” – mondta Gorcsakov. „A szerződéseknek manapság kevés értékük van”.²¹

Taylor Bismarck ajánlatát nem tekinti valós optálási szándéknak, csak ügyes kiterő válasznak Oroszországnak arra a kérdésére, hogy Németország milyen mértékben kész az ő támogatására.²² Ezzel a véleménnyel már egyet lehet érteni, hiszen Bismarck politikájában állandóan hangsúlyt kapott, hogy Németországnak nem szabad optálnia.

1876-tól viszont Bismarck számára mind gyakrabban és élesebben vetődött fel az optálás kérdése. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy két szövetségeseinek balkáni érdekkellentétei olyan mélyek, hogy egyre kevésbé tudnak és akarnak együtt haladni. Bismarck ennek ellenére csak passzív közvetítő magatartást volt hajlandó tanúsítani, és megíúsított minden olyan kísérletet, amely erről a talajról el akarta mozdítani.

Gorcsakov 1876 nyarán fölvetette, hogy a keleti válság rendezésére hívjanak össze nemzetközi konferenciát. Bismarck ezt a javaslatot elutasította, mert tudta, hogy ha konferenciára kerül a sor, mind Oroszország, mind Ausztria a saját érdekeinek támogatását fogja szorgalmazni és számonkérni Németországnál. „Nap–nap után fellépne Németországgal szemben az az igény, hogy a konferencia két ellenséges csoportja között a döntőbíró szerepét magára vállalja, és ez a leghálátlanabb feladat, amely ránk hárulhat”.²³

Hvosztov véleménye szerint viszont Bismarck azért utasította vissza Gorcsakov konferencia javaslatát, mert nem akarta a válság békés megoldását.²⁴ Ezzel a megközelítéssel nem érthetünk egyet.

Bismarck, hogy Gorcsakov felé a visszautasítás élet tompítsa, 1876 szeptemberében biztosítékot adott Oroszországnak, hogy „Németország semmilyen körülmények között nem vesz részt Oroszországgal szembeni ellenséges, akárcsak diplomáciai, manőverben sem”.²⁵ 1876 októberében Gorcsakov kérdést intézett Bismarckhoz: hogyan viselkedne Németország egy orosz támadásból előálló orosz–osztrák háború esetén? A választ 1876. október végén nyújtotta át Schweinitz nagykövet az orosz kormányának: „A három császár barátságos viszonyától indítva – írta Bismarck – igyekezni fogunk meggyőzni Ausztriát, hogy az orosz–török háború esetén őrizze meg az Oroszországgal fennálló békét. Annak alapján, amit Ausztria szándékairól tudunk, állíthatjuk, hogy ez a kísérlet nem reménytelen. De ha ennek a kísérletnek nem volna sikere, és ha minden igyekezetünk ellenére sem tudnók megakadályozni az Oroszország és Ausztria közötti szakítást, Németországnak még ebben az

¹⁸ Deutsche Geschichte. Bd.2. Von 1789 bis 1917. Szerk. Engelberg. Berlin, 1965. 523.

¹⁹ Heinz Wolter: Bismarcks Außenpolitik 1871–1881. Berlin, 1983. 205.

²⁰ Hillgruber: Südosteuropa in Bismarcks Außenpolitik 1875–1879. = Der Berliner Kongreß von 1878. Wiesbaden, 1982. 183.

²¹ Idézi Müller, 11. Magyar fordítás: Patyomkin, 38.

²² Taylor: Borba za goszpodsztvo v Evrope (1848–1918). Moszkva, 1958. 264.

²³ Idézi Müller, 10.

²⁴ Hvosztov: Diplomatie, 97.

²⁵ Idézi Müller, 11.

esetben sem volna oka arra, hogy semlegességét feladja. De lehetetlen előre megmondani, hogy ez a háború, különösen, ha Olaszország és Franciaország is részt venne benne, nem fog-e bennünket arra kényszeríteni, hogy saját érdekeink védelmére síkra szálljunk. Ha az orosz fegyvereknek nem kedvezne a szerencse és ha Oroszország hatalmát Európa többi részének koalíciója komolyan és huzamosan meg-ingatná, ez nem felelne meg a mi érdekeinknek sem. De ha az osztrák monarchia függetlenségét, vagy a monarchia Európában elfoglalt hatalmi helyzetét fenyegetné veszély, ez éppen olyan mélyen érintené Németország érdekeit: ez arra vezethetne, hogy a jövőben eltűnik az európai egyensúly egyik tényezője”.²⁶ Az idézetből kitűnően Bismarck tehát sem Oroszország, sem Ausztria–Magyarország tartós meggyengülését nem nézte volna jó szemmel és nem engedte volna meg.

Nem is engedhette volna meg, mert hiszen, három császár politikája arra épült, hogy egyidejű szövetséget tartson fenn Ausztria–Magyarországgal és Oroszországgal, amely szövetségben vitathatatlanul Németország a legerősebb, tehát a szövetségben belüli vezető pozícióját a másik két szerződő fél veszélyeztetni nem tudja, és amely szövetségben társai között olyan mély ellentétek feszülnek, amelyek miatt azok képtelenek egyetértésben, egyesült erővel föllépni Németország ellen. Sőt egymás ellen éppen Németországtól várnak segítséget. Németország ezzel automatikusan döntőbírói funkciót gyakorolhat fölöttük.

Bismarck csak egyetlen esetben lett volna hajlandó a három császár politikával szakítani és Ausztria–Magyarországot fölládozni, ha tartós orosz–angol együtműködés alakult volna ki, és ezáltal német–orosz–angol szövetséget hozhatott volna létre.²⁷

Bismarck az 1870-es években nem bízott Ausztriában. Tudta, hogy a németbarátság Andrássy személyéhez kötött, és miniszterváltás esetén a politika is teljesen megfordulhat. De nem bízott Oroszországban sem, mert ismerte Oroszország Franciaország iránti szimpátiáit, és tudta, hogy egy orosz–francia szövetség létrehozásának lehetősége potenciálisan fennáll. Tisztában volt azzal is, hogy az ideálisnak tartott tartós angol–orosz együtműködés az adott pillanatban illúzió és így a három császár politika fenntartásán kell örködnie, amely Németország számára az adott körülmények között a legelőnyösebb.

A három császár szövetségének a gyengülése és bizonytalanná válása miatt azonban Németországnak érdeke volt, hogy más szövetség irányában is tájékozódjon, és megpróbálta kapcsolatait szorosabbra fűzni Angliával. 1876 elején véleménycserét folytatott angol kollégájával a keleti válság rendezése ügyében. 1877-ben pedig szondázott Londonban, hogy számíthatna-e Anglia aktív segítségére, ha Oroszország Franciaországgal szövetségben megtámadja Németországot. Londonban azonban hűvösen fogadták a német kancellár kísérleteit, mert eddigi politikáját ismerve, nem bíztak abban, hogy tartósan igazán oroszellenes politikát folytatna.

Bismarck nem akarta, hogy Ausztria–Magyarország és Oroszország között szakításra, esetleg háborúra kerüljön sor. Azt sem nézte viszont jó szemmel, ha Ausztria és Oroszország kapcsolatai túlságosan javulóban vannak, vagy a két állam megegyezést köt egymással Németország részvétele nélkül. Így a reichstadi megállapodás a kancellár nemtetszését váltotta ki.

1877-ben újabb német–francia feszültség volt kibontakozóban. Ilyen körülmények között Németországnak nem volt ellenére, ha Oroszország mélyebben belebonyolódik a keleti válságba. Az orosz–török háborúról írva, Manfred Müllernek az a véleménye, hogy Bismarckot a háború „nem izgatja, örül neki, hogy a világ távoli csücskében folyik”.²⁸ De az orosz–török háború kirobbanása a kancellárt nemcsak, hogy nem izgatja, hanem ha már a dolgok odáig fajultak, hogy a válságot diplomáciai úton lerendezni nem lehetett, Bismarcknak nem volt ellenére az orosz–török háború kirobbanása. Sőt mi több, Oroszország segítségére sietett a háború diplomáciai előkészítésében, és az ő közreműködésével jött létre az Ausztria–Magyarország semlegességét biztosító budapesti egyezmény.

²⁶ GP. II. Nr. 251. Magyar fordítás: *Patyomkin*, 37.

²⁷ GP. II. Nr. 229.

²⁸ Müller, 11.

Az orosz–török háború kimenetelét illetően Bismarck számára az volt a kívánatos, hogy az oroszok ne arassanak könnyű és nagyarányú győzelmeket, mert az túlságosan megnövelné Oroszország súlyát a három császár szövetségen belül is, és ez Németország szövetségen belüli vezető szerepének a rovására menne. Továbbá Ausztria is ellenszenvvel nézné, mert egy ilyen hatalmi eltolódás folytán, a szövetségen belül ő kerülne a leggyengébb pozícióba. És ha Oroszország túlzottan megerősödik, nincs szüksége a három császár szövetségre.

Egy orosz vereség azonban éppoly kevésbé kívánatos Németország számára, mint a nagyarányú orosz győzelem. Mint azt Diószegi István tanulmányában leszögezi, Németország nem akar két revansvágó nép, az orosz és a francia közé kerülni, ezért az orosz vereség is elfogadhatatlan számára.²⁹

Orosz vereséggel a három császár szövetségen belüli belső egyensúly éppúgy fölbomlott volna, mint nagyarányú orosz győzelem esetén, csak ezúttal éppen Ausztria–Magyarország javára, de ez is a szövetség felbomlásához vezethetett volna. Bismarck emellett azzal számolt, hogy Oroszország a vereség hatására olyan mértékű belső válságba, anarchiába kerülne, hogy forradalmi megmozdulásoktól kellene tartani. Bismarck pedig semmitől sem tartott annyira, mint a forradalomtól.

Koszev bolgár történész Németországnak és személy szerint Bismarcknak a keleti válság alatt folytatott politikáját másként ítéli meg. Szerinte „Bismarck többször megkísérli, hogy az orosz politikát a keleti kérdés tekintetében kitarthatóan aktivizálja. 1875 eleje óta Bismarck törekvéseit csak arra koncentrálja, hogy a keleti kérdést aktualizálja”.³⁰ Továbbá, hogy Bismarck a keleti válság kezdete óta, a válság szításán és mélyítésén fáradozott.³¹

A keleti válság kirobbanása tehát „jól jött” a német diplomácia számára. De nem érthetünk egyet azzal a felfogással, hogy a keleti válságot, illetve magát a hercegovinai felkelést Bismarck robbantotta ki. A hercegovinai felkelés spontán, a nagyhatalmaktól független, belülről szerveződő megmozdulás volt, amely nem a német kancellár, vagy az orosz külügyminiszter „cselvetései”, hanem a balkáni népek elégedetlensége következtében robbant ki.

Bismarcknak nem lehetett érdeke a válság szítása, mert az volt az érdeke, hogy a válság ne lépjen túl azon a határon, ahol Ausztria és Oroszország ellentéteik folytán megegyezésre már nem képesek, mert ez a három császár szövetség létét veszélyeztette volna, amelynek fenntartása viszont Bismarck legszilárdabb alapelve volt. Így a kancellár, saját szavaival élve, a válság „elmocarasításán” dolgozott.

Az orosz–török háború kirobbanása szintén olyan kérdés, amelyben véleményünk eltér Konsztantyin Koszevétől, és néhány szovjet történész véleményétől. A szovjet történészek közül ugyanis többen, pl. Hvosztov is azt írja, hogy Bismarck már 1876 elejétől arra törekedett, hogy Oroszországot háborúba sodorja Törökországgal, és konfliktusba kergesse Angliával, hogy így lekösse őket a keleten és meggátolja, hogy Németország elleni szövetség kidolgozásán fáradozzanak. Azért tette javaslatait a Balkán fölosztására vonatkozóan, hogy ezekkel Oroszországot, Angliát és Franciaországot összeugrassa. 1877-ben pedig az orosz kormányt kalandorságba rántotta, mert ő tanácsolta, hogy Oroszország kezdjen háborút Törökország ellen.³² Koszev véleménye szerint Bismarck legnagyobb sikere a keleti válság során az volt, hogy Oroszországot háborúba kényszerítette Törökország ellen. „Azt mondhatjuk, írja, hogy az 1877–78-as orosz–török háborút jelentős mértékben Bismarck diplomáciája kezdeményezte”.³³

²⁹ Diószegi: Az 1877. évi budapesti szerződés előtörténete. = Századok, 1979/6. 978.

³⁰ K. Koszev: Die Orientpolitik Preußen–Deutschlands in den 60-er und 70-er Jahren des 19. Jahrhunderts und die Befreiung Bulgariens. = Der Berliner Kongreß von 1878. Wiesbaden, 1982. 74.

³¹ Uo.

³² Hvosztov: Diplomatie, 96. és 108.

³³ Koszev: Orientpolitik, 75.

Bár Bismarcknak nem volt ellenére ez a háború, sőt a diplomáciai előkészítésében is közreműködött – mint láttuk – mégis túlzónak tűnik azt állítani, hogy az orosz–török háború Bismarck kezdeményezésére tört ki. A keleti válság 1877 áprilisára, az orosz hadüzenet idejére több fázison ment át. A kezdeti felkelés kiszélesedett, majd átnőtt szerb–montenegrói–török háborúvá és a szerbek veregsége folytán szükségszerűvé vált, hogy Oroszország tekintélye védelmében háborút indítson Törökország ellen. Oroszországon belül már régóta szaporodtak azok az erők, amelyek az érélyes törökellenes fellépést sürgették. Oroszország tehát objektív külső és belső tényezőktől kényszerítve lépett hadba. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy Bismarck magatartásával támogatta Oroszország hadba lépését.

1877 áprilisában orosz hadüzenettel kezdetét vette az orosz–török háború. Ezzel a keleti válság minőségileg új szakaszba lépett, többé nem a kis balkáni népek álltak szemben Törökországgal, hanem egy nagyhatalom, oldalán a hozzácsatlakozott balkáni államokkal. Bármilyen legyen a háború kimenetele, a keleti kérdésben mostmár alapvető változásnak kellett bekövetkeznie.

A háború, amit Oroszország kényszerűségből vállalt a szlávok és a balkáni keresztények védelmében, és amit minél előbb szeretett volna befejezni, nagyon elhúzódott. Az orosz katonai vezetés nem rendelkezett reális képpel, megfelelő információkkal a török hadsereg erejéről, és alábecsülte azt. Ugyanakkor az orosz hadsereg sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az orosz hadvezetés nem volt kellően felkészült, és mindezek miatt sorozatos katonai kudarcok következtek. A helyzet csak késő ősszel, Plevna bevétele után változott meg, és 1877 végére mind nyilvánvalóbbá vált, hogy orosz győzelemmel kell számolni.